

DUBROVAČKI JEVREJI U TRGOVINI XVI I XVII VEKA

I

SISTEM svojih trgovačkih naseobina na Balkanu Dubrovčani su uspostavili u trenutku koji se može smatrati blagovremenim. Iako u poslednjim decenijama XIV i u prvoj polovini XV veka Balkan postaje poprište obračunavanja oblasnih gospodara i glavna meta turskih osvajanja, interesovanje stranih trgovaca za njegove sirovine raste uporedo s razvitkom gradske privrede i usponom trgovine širih razmera na Zapadu. U tome je, nesumnjivo, i jedan od razloga opstanka Dubrovnika i održanja njegovih kolonija kad su se pred turskim naletima rušile kraljevine i despotovine. Osim u trenucima izuzetno nepovoljnim zbog ratnih pohoda ili kratkotrajnih promena u držanju onih koji su određivali režim spoljne trgovine, Dubrovčani su gotovo iz godine u godinu upućivali na zapadno tržište sve veće količine ruda, kože, vune i voska; povećanje proizvodnje i potrošnje, u gradovima koji su se neprestano podizali, izazivalo je oskudicu u sirovinama dovoljno osetnu da se zapadni svet, preko Italije, morao okrenuti Balkanu kao izvoru, tada nepresušnom, rudarskih, stočarskih i poljoprivrednih proizvoda. Veliki priliv sirovina delovao je, zatim, podsticajno i na proizvodnju. Tkačke radionice rasprostirale su se, u Italiji, i po manjim mestima, okupljenim oko znatnijih trgovačkih središta, jer je na njihov rad povoljno uticao i dovoz jeftino kupljene balkanske vune. Mnogi komadi nameštaja, ukrasni predmeti, čitavi delovi odeće, raznovrsna obuća i bogata konjska oprema izrađivani su od kože koja je poticala s druge strane Jadranskog mora. U bezbrojnim crkvama, koje su, jedna do druge, podizane u gradovima, kao i u stanovima plemstva i građana sve više naklonjenih udobnostima svakidašnjeg života, gorelo je, širom Italije, na stotine hiljada sveća napravljenih od voska uvezenog iz balkanskih zemalja. Sve veća potrošnja svile i razmažen ukus u izboru jela i pića, obilato začinjjenih, dovodili su Evropu u podređen položaj prema Prednjem istoku, gde se, za dragocene artikle Indije i malajskih ostrva, kao i za proizvode arapskog i persijskog sveta, gotovo jedino mogao ponuditi srebrni novac. Traganje za novim rudnicima olova i srebra i njihovo grozničavo iskorišćavanje odigravaju se u Srbiji i Bosni, velikim delom i uz učešće poslovnih ljudi Dubrovnika, u vremenu kad su po drugim evropskim zemljama mnoge jame rudnika već napuštane i kad je Evropa sve očiglednije trpela usled oskudice novca, odlivenog na Istok. Prema računskim knjigama dubrovačkih trgovaca prve polovine XV veka teško je izračunati da li su desetine hiljada dukata, koje su često predstavljale njihov godišnji promet, bile

rezultat izvoza koža, vune i voska, ili olova i srebra pronađenih i iskopanih u srednjovekovnim srpskim rudnicima. Jedno je, doista, sigurno: u trenucima kad su Srbija i Bosna padale pod tursku vlast o njima je u svesti evropskog čoveka ostala predstava kao o krajevima čija su bogatstva tek naslućena.

Ovaj odnos je doživeo težak udar, došao na ivicu raspadanja i počeo da podleže opasnom procesu transformacije onim turskim osvajanjima koja su vodila konačnom padu srednjovekovnih država na Balkanu i pomeranju granica Osman-skog carstva do Dunava i blizu Save. Izvesnom održanju veza i pojavi mogućnosti da se bez trajnijih zastoja izvrši njihov preobražaj doprinelo je više činilaca: zainteresovanost turskih vlasti da očuvanjem pojedinih faktora gradske proizvodnje, rudarske aktivnosti i, naročito, spoljne trgovine zadrže pri ruci resurse potrebne državnom potencijalu; upornost Mlečana da sačuvaju pozicije u levantskoj trgovini i da svoju ulogu posrednika između istočnog Sredozemlja i Zapada nametnu novim gospodarima Balkana, Male Azije i, posle 1517. godine, Sirije, Palestine i Egipta; blagovremeno prilagođavanje Dubrovčana i njihovih balkanskih kolonija novom gospodaru koji je znao oceniti ulogu razgranatog sistema trgovačkih poslova tih kolonija i tranzita obavljenog preko samog Dubrovnika. Možda poslednju činjenicu treba osobito razmotriti, jer su se Mlečani više držali obalskih područja i gradova, i trgovinu s Prednjim istokom još dugo posle toga su smatrali daleko unosnijom. Dubrovački poslovni sistem, sačinjen od metropole kao prevashodno tranzitne luke, razvijenih pomorskih snaga i već učvršćene mreže kolonija na Balkanu gotovo u potpunosti se održao pred turskim osvajanjima: on je ocenjen u Jedrenu, a posle 1453. godine i u Canigradu, kao veoma celishodan, jer je bio u rukama države toliko neznatne da nikakvom politikom ili vojnom snagom nije mogla naneti štete ogromnoj Turskoj. Zbog toga dubrovački sistem, možda, predstavlja onu vezu između prethodnog i potonjeg stanja u spoljnoj trgovini Balkana koju je, u njenom trajanju, najlakše uočiti.

II

U privrednim odnosima između balkanskih zemalja i Sredozemlja u srednjem veku prisustvo jevrejskih trgovaca nije posebno uočljivo. Njihova dijaspora širila se i obrazovala oblikom onih koncentričnih krugova koji se jave padom kamena na mirnu vodu površinu. U zemljama zapadne Evrope delovali su u nevelikom broju, žigosani zbog svog rada s novcem i zbog tog novca najčešće progonjeni: shvatanje njihovog zanimanja i njihov položaj najbolje svedoče o skučenosti i zakržljalošći robne proizvodnje i razmene u jednom dugom razdoblju. Njihovo stanje još više se pogoršalo usponom gradova, relativnim ili potpunim osamostaljenjem gradskih komuna i republika i, osobito, stvaranjem područja koja su dospevala pod dominaciju pojedinih trgovačkih sistema. Do svoje stvarne uloge u razvitku evropske privrede Jevreji će doći tek u vremenu pune emancipacije te privrede i brzog oslobađanja njenih stvaralačkih snaga u XVI veku, kad je i broj Jevreja na tlu Evrope, posle izgnanstva s Pirinejskog poluostrva i zbog progona među katoličkim Slovenima, znatno veći.

Jevrejski trgovac tkanina-
ma u Turskoj u XVI veku,
gravira (iz: N. de Nicolay,
*Les Quatre Premiers
Livres Des Navigations*,
Lion 1568.)

Iako ima podataka koji svedoče da je Jevreja bilo i u srednjovekovnim srpskim državama, kao što je i njihovo prisustvo u Dubrovniku, kao najznatnijoj tranzitnoj luci tih zemalja, tokom XV veka sve приметnije, nesumnjivo je da je njihova privredna uloga na tom području bila u poznom srednjem veku još manja nego u zapadnoj Evropi.

Pored severne Afrike i Pirinejskog poluostrva, gde su se naseljavali već od rimskih vremena i kuda ih je posebno povukao arapski prodor, Jevreji su u to vreme najčešće bili koncentrisani u onom krugu koji se može opisati oko njihove obećane zemlje i koji je, na severu, dodirivao crnomorske obale, dok je, na jugu, zalazio u dubine Sudana i Etiopije.

Na ovom području, Jevreji su od antičkih vremena pridržavali deo zanatske proizvodnje i trgovačke razmene. Neprekinuto privredno delovanje i kontinuitet u trajanju gradskog života, kao i izvestan stepen verske tolerancije koji je bio svojstven nekim istočnim religijama i carstvima, u osnovama su vekovnog održanja, povremeno i znatnog umnožavanja jevrejskih naseobina između Jonskog mora i Persije.

Osobito u velikim gradovima, gde nikakvi poremećaji nisu mogli ostaviti krajnje posledice, obrazovane su, vremenom, jevrejske opštine, poslovna jezgra, bogomolje i škole, a stvorene su i porodične loze i tradicije. Između gradova su utrveni putevi i među njihovim jevrejskim naseobinama sklopljene trgovačke i porodične veze. Tako je ostvaren mrežasti sistem raznovrsnih komunikacija koji je trajao vekovima i koji se, čisto jevrejski, samo delimično podudara sa ostalim poslovnim i etničkim sistemima povezivanja.

Pouzdanost je, najzad, da je u ovom delu sveta vremenom učvršćena i jevrejska imovinska snaga, ako se pod njom mogu pretpostaviti uvedene trgovačke radnje, stalne rezerve robe, zanatske radionice i oruđa za proizvodnju, zlato, novac i druge dragocenosti. Uza sve to, nagomilano je tu i ono jevrejsko poslovno iskustvo i ostvaren onaj njihov osobiti mentalitet koji će kasnije, i pored svih saznanja, metoda, takta i tehnike rada prenetih s Pirinejskog poluostrva, postati jedna od osnova za obrazovanje jevrejskih grupa širom Balkana i Podunavlja.

III

»Kada je Španija 1492. godine oterala sa svoje teritorije sve Jevreje, znatan deo ovih prognanika, neki misle oko 100.000, prešao je tokom idućih godina u Tursku. Uskoro posle toga prognani su i Jevreji iz Portugalije i Navare (1498). Mnogi od izgnanika s Pirinejskog poluostrva poslužili su se Dubrovnikom ili njegovim ljudima i brodovima da pređu ili da prenesu svoju imovinu dalje na Istok.«

Ovo se odigravalo u vremenu kad su se na Mediteranu i u zemljama oko tog područja stvarali novi međunarodni odnosi. Ratovi za Italiju, koji su trajali od 1494. do 1559. godine, značili su, na izvestan način, niz prvih vojnih i diplomatskih iskušenja za velike države u nastajanju, pre svega za Španiju, Francusku i nemački deo Carstva. I dok su istraživači, pomorci, konkvistadori i misionari donosili Španiji svetsko carstvo, ratovi za Italiju bili su put za ostvarenje njene prevlasti u zapadnom Sredozemlju. Istovremeno je Turska, do 1552. godine, osvojila, posle Balkana, gotovo celo Podunavlje, potčinila Prednji istok i primila pod svoju zaštitu islamske zemlje severne Afrike, sem Maroka. Zamršena politička karta s kraja srednjeg veka, ispresecana mnogim granicama i složena od mozaika boja, postala je sredinom XVI stoleća znatno jednostavnija, sastavljena od velikih

površina, iako su neke od srednjovekovnih država skućenog obima, među ostalim papska oblast, Toskana, Venecija i Dubrovnik, zadržale osnove svog daljeg opstanka.

Širenje granica i stvaranje velikih monarhija doveli su i do krupnih pojava u međunarodnoj trgovini, koja otvara duge puteve, dobija na ubrzanju i naglo povećava količine robe u prometu. Venecija i Dubrovnik, kao trgovačke republike, modifikovale su, prema ovim promenama, sopstvene poslovne sisteme i prilagodile se situaciji posredničkom ulogom. Raseljavanje Jevreja, proteranih s Pirinejskog poluostrva, po svim onim mediteranskim zemljama koje su im htele dati utočišta, a osobito u Turskoj, oskudnoj u poslovnim ljudima, značilo je pojavu novog faktora u međunarodnoj trgovini. Ovo tim pre što su se oni, često noseći početna sredstva, na raznim stranama, pa i u Turskoj, mogli osloniti na zatečene jevrejske naseobine i trgovačke veze.

Postavši, do sredine XVI veka, jedinstveno političko područje, podeljeno na carinske zone, ali ne i na carinske granice, Balkan i Podunavlje su se u ekonomskoj svesti Evrope zadržali onim predstavama koje su o njima stvorene krajem srednjeg veka, samo u znatno krupnijim razmerama i s većim intenzitetom. Ovo povećanje u stvari je izazvano velikim porastom proizvodnih snaga i trgovačkog prometa u toj epohi uopšte, ali i onim mogućnostima koje je samo sobom nudilo ogromno i politički sredeno tursko područje. Otvaranje Balkana i Podunavlja, zakruženih granicama Osmanskog Carstva, onoj međunarodnoj trgovini koja je imala svoja ishodišta i utoke na Mediteranu pripalo je, u velikoj meri, Dubrovčanima, koji su u toku turskih osvajanja sačuvali sistem svojih kolonija i povlašćen položaj svoje luke. Tokom XVI veka Dubrovčani su velikim delom zadržali blagovremeno sačuvane pozicije; u XVII veku njihova uloga je smanjena u zavisnosti od dejstva konkurentskih snaga, ali je i pored toga ostala jako vidljiva. Preuzimajući, sa svoje strane, balkansko tržište, Jevreji su dvostruko iskoristili Dubrovnik: vezali su za njega deo svoje međunarodne trgovine i, naselivši se u njemu, pojačali još jednom karikom svoj poslovni sistem.

Stvaranje sjedinjenog balkanskog tržišta potpuno se vremenski podudara s koncentrisanjem Jevreja u Turskoj. Oni su se u najvećoj meri okupili u onim oblastima gde ih je i do tada, bar u tom delu sveta, bilo najviše, u Grčkoj, u Carigradu i oko njega, u gradovima i lukama Male Azije. »Jevreji, koji su oterani iz Španije i Portugalijske, tako su uvećali svoj judaizam u Turskoj da su već preveli sve vrste knjiga na svoj hebrejski jezik, i sada su uveli štampariju u Carigradu...«, pisao je Pjer Belon koji je boravio na Levantu krajem pete decenije XVI veka. »Oni u njoj takođe štampaju na španskom, italijanskom, latinskom, grčkom i nemačkom, ali nikako ne štampaju na turskom i arapskom, jer im to nije dopušteno. Jevreji, koji žive u Turskoj, znaju obično da govore četiri ili pet jezika; ima više njih koji znaju da govore deset ili dvanaest jezika. Oni koji su došli iz Španije, Nemačke, Ugarske i Češke naučili su svoju decu jeziku te zemlje, a zatim su njihova deca naučila jezik naroda s kojim moraju da razgovaraju, kao grčki, slovenski, turski, arapski, jevrejski i italijanski.« »Turci su u svojoj jednostavnosti postali sličniji usled saobraćaja s Jevrejima«, nastavlja Pjer Belon: »ili se, bar, njihov ućmali duh unekoliko promenio. Jevreji, na gde da su, prepređeni su više no i jedan drugi narod na svetu. Oni su tako zahvatili trgovinu

raznim esapom u Turskoj da su sultanova bogatstva i prihodi u njihovim rukama: jer oni daju najveću cenu za zakup sabiranja prihoda u pokrajinama, zakupljujući carine, taksu za pristajanje brodova i druge dažbine u Turskoj...» U suštini, Jevreji su se, u Turskoj, najgušće okupili u onim oblastima koje su bile vezane za Carigrad; u drugoj polovini XVI veka oni su tu raspolagali tolikim bogatstvima da su se istakli, preko svojih najuglednijih ljudi, i svojim uticajima na Porti. Njihovo prodiranje u raznim pravcima, pa i prema Sofiji, Beogradu, Budimu i Sarajevu, gde su se neki od njih već od početka zadržali, ovom osnovom, najjačom u Carigradu, bilo je, brzo, obezbeđeno.

IV

Dve pojave su posebno zanimljive za rasvetljavanje uloge Jevreja u trgovini Turske: obrazovanje krugova trgovačkog poslovanja i stvaranje trgovačkih sistema.

U toku XVI veka završava se proces izdvajanja i nastavlja jačanje trgovačkih i zanatskih središta u evropskoj Turskoj. Raspored, broj i veličina pojedinih gradskih naselja u celini su se, kao sistem, promenili u odnosu na stanje u srednjem veku. Neka tržišta su, osobito u rudarskim područjima, brzo zapustela; u nekima je promet smanjen, i to dovodi do stagnacije ili opadanja broja njihovih stanovnika i do gubljenja ranijeg položaja i ugleda; neka su se, najzad, razvila u znatna privredna središta levantskog tipa. Utisak nekih istoričara da je do promene u ovom rasporedu došlo u smislu smanjenja broja gradskih naselja zbog toga što su se neka od njih podigla na štetu drugih nije, u celini, tačan, jer je broj zanemarenih starih nadoknađen ili, možda, i prevaziđen ne samo pojavom većih čaršija nego i nicanjem niza manjih kasaba koje nisu bile bez svoje privredne uloge. U svakom slučaju je sasvim uočljivo da se promena pre svega odigrala u znaku stvaranja i uspona levantskih čaršija, kao gradova mnogo većih, naseljenijih i prometnijih nego što su bila i najznatnija srednjovekovna tržišta.

Pored toga, od bitnog je značaja da je razvitak ovih gradova bio u uskoj povezanosti sa stvaranjem i rasporedom područja koja su za njih bila ekonomski vezana. Granice ovih područja zavisile su od uloge njihovih središta u vojno-administrativnom sistemu Turske; na njihovo određivanje uticali su i putevi koji su, prolazeći kroz njih, vodili ka jednom od ishodišta turskog prometa; na oblik ovih područja uticali su i prirodni uslovi stvaranja spoljašnjih međa i unutrašnje privredne delatnosti. Impulsi su dolazili od lokalne proizvodnje i potrošnje, a to nije zavisilo, samo, od prirodnih i demografskih osnova nego i od one uloge koju je turska uprava davala pojedinim područjima i gradovima; na funkcije ovih područja, zaokruženih oko jednog središta, delovala je i njihova povezanost sa stranim tržištem koje je tražilo određene proizvode Turske i u nju upućivalo svoje artikle osobite vrste i namene; ova područja su, najzad, funkcionisala i u zavisnosti od momenta u ekonomskom razvoju Turske, kao i od političkih promena koje su ponekad imale značenje katastrofa i obrtanja smera povezanosti turskog tržišta sa inostranstvom.

Odnos između glavnih čaršija i njihovih područja najčešće nije bio sasvim uprošćen, posebno kad je u pitanju izvozna trgovina: između tih čaršija, kao središta najkrupnijih trgovaca, i sela, kao proizvođača, delovali su mnogi trgovci smešteni po kasabama, koji su često bili manji kompanjoni ili su radili na kredit; u posredničkim ulogama, pored toga, treba videti i spahije u raspolaganju svojim prihodima, zatim neku vrstu seoskih trgovaca, prekupce, senzale ili mešetare i trgovačke momke koji su prikupljali robu po selima ili čaršijama. Dospevši u ruke onih koji su, stojeći na vrhu, poslovali u glavnim čaršijama, proizvodi s njihovog područja upućivani su karavanima ili kolima ka svome odredištu. Uvoz i rasprodaja strane robe obavljani su u suprotnom smeru, preko trgovačkog mehanizma koji se, jednim delom, podudarao sa sistemom izvoza, ali je, od njega, bio znatno jednostavniji zbog suženog broja kupaca uvozne robe, većinom naseljenih po šeherima i kasabama. U celom ovom sistemu treba podrazumevati i mogućnost međusobne zavisnosti, izražene u većoj ili manjoj meri, pojedinih područja i njihovih središta.

Dok je u drugim zemljama ili delovima sveta dolazilo do stvaranja trgovačkih sistema u skladu s proizvodnjom, s geografskim uslovima poslovanja i s privrednom politikom pojedinih država ili udruženih gradova, povezivanje trgovaca u evropskoj Turskoj već tokom XVI veka je izvršeno na verskoj, odnosno etničkoj osnovi. Klice ove pojave bez sumnje su davnašnje: treba ih tražiti u složenosti i mnogovrsnosti helenističkog sveta; u večitoj podvojenosti između zemaljskih gospodara i trgovaca na Levantu; u prodoru Mlečana, Đenovljana i drugih zapadnih pomoraca i trgovaca u vizantijsku sferu gde su, zakonom, posebno tretirani; najzad i u osobitom položaju Dubrovčana u srednjovekovnim srpskim državama.

U Turskoj, sistemi trgovaca konfesionalno, odnosno etnički povezanih stvaraju se kao protivteža stranim trgovcima, na primer Dubrovčanima, koji se drže kao sistem već samim tim što uživaju isti pravni status, određen jednim dokumentom datim za sve. Na ovakvo grupisanje uticao je i islamski karakter države u kojoj su se pripadnici drugih vera okupljali u zajednice pogotovu onog časa kad bi se našli u gradovima; ovo se dešavalo tim pre što je i sama turska administracija razlikovala stanovnike prema njihovoj etničkoj ili verskoj pripadnosti, ponekad i u smislu davanja posebnog pravnog statusa. Trgovački sistemi pripadnika istog naroda ili vere javili su se u Turskoj i zbog mogućnosti njihovog povezivanja sa sunarodnicima ili jednovernicima naseljenim u drugim državama, što je osobito karakteristično za Jevreje, Grke, Jermene, Dubrovčane, kasnije i za pravoslavne Srbe. Činjenica je da su takvi sistemi, iako ne tako jasno izraženi (sem kod Jevreja), funkcionisali i u onim zemljama koje su okružavale Tursku, pre svega u Italiji, Austriji i u rumunskim kneževinama, — delimično, možda, i usled potrebe efikasnijeg poslovanja s turskim tržištem.

Od čaršije do čaršije, ovi sistemi su u obliku mreža prekrivali određeni deo tržišta evropske Turske, uvek povezani sa onim lukama u kojima su se spajali s prekograničnim sistemima zainteresovanim za njihov promet. Ta mreža je u izvesnim oblastima bila gušća, intenzivnije skopčana s proizvođačima ili kupcima, a ponegde se razređivala težeći svome ishodištu. Dubrovački sistem, na primer, bio je razapet između Sarajeva, Osijeka, Pečuja, Budima, Temišvara, Varne, Je-

Donna Giudea

d'Andrinopoli

Jevrejka iz Jedrena u XVI
veku, gravira (iz: N. de
Nicolay, *Les Quatre
Premiers Livres Des
Navigations*, Lion 1568.)

drena, Skoplja i albanskih luka; njegov najvitalniji deo nalazio se između Beograda, Novog Pazara, Vučitrna, Prokuplja i Sofije. Grci su se vezivali za Beograd i Budim polazeći iz Soluna i Carigrada; osnova njihovog potencijala ipak je ostala u južnim oblastima, od jonskih ostrva do Smirne i Bruse. Jermenska uporišta, koja su se

mogla naći jedino u većim gradovima, protezala su se duž glavnih komunikacija između Venecije i Beča, na zapadnoj, i persijskih gradova, na istočnoj strani.

Sistem privrednih sfera, obrazovanih oko većih gradova, funkcionisao je zahvaljujući dejstvu trgovačkih sistema, zasnovanih na verskoj ili etničkoj pripadnosti, koji su te sfere višestruko povezivali držeći se spleta karavanskih i kolskih puteva. U svakoj čaršiji bilo je po nekoliko grupa trgovaca, od naseljenih stranaca do domaćih Turaka, koje su, nesumnjivo, u mnogim stvarima međusobno saradivale, ali su, i pored toga, poslovale prema svojim načellima: oslanjale su se na svoje unutrašnje nepisane zakone, nalazile podršku pre svega u svom krugu i, što je najznačajnije, trgovale zajednički. Trgovačka društva, sklapana radi celishodne podele poslova, lakšeg savlađivanja prostora i efikasnijeg korišćenja sredstava, najčešće su ostvarivana udruživanjem pripadnika jedne grupe. Jorjo Tadić je naglasio da u načinu trgovačkog poslovanja između Dubrovčana i Jevreja nije bilo stvarnih razlika pre svega imajući u vidu onaj opšti utisak koji na istoričara svojom celinom ostavlja levantska trgovina XVI i XVII veka. Postojanje nekoliko sistema ipak je moralo izazvati izvesne razlike u skladu sa unutrašnjim normama, pravnim položajem i vrstom povezanosti sa stranim tržištem. U navedenoj epohi stvorile se, na primer, nekoliko trgovačkih mentaliteta obeleženih ne samo verskom ili etničkom pripadnošću nego i načinom poslovne prakse. Okretanje turskog tržišta ka srednjoj Evropi i prelazak jednog dela trgovaca Turske u austrijsko Podunavlje obelodaniće ovu činjenicu, u XVIII veku, do kraja očigledno.

Funkcionisanje trgovačkih sistema značilo je uvođenje Turske u široku poslovnu sferu trgovačkog kapitala, njeno privredno povezivanje sa zapadnim svetom i mogućnost izmene materija u njenom sopstvenom organizmu. Ali, dospevši suviše rano u zavisnost od pravnog uređenja Turske, koje je celokupnom mehanizmu privređivanja dalo fiskalne osnove i svrhu, ovi trgovački sistemi su, tim uređenjem, shvaćeni kao nepromenljiv manir poslovanja. Ti sistemi su, i u XVIII veku, još uvek mogli svedočiti o izvesnoj efikasnosti: obrazovanje kolonija sa srpskim, grčkim, cincarskim i jermenskim trgovcima na austrijskom području, počevši od Trsta i Beča do poslednjih banatskih naselja, nesumnjivo imaju poreklo u turskim čaršijama; uspon grčkog trgovačkog i pomorskog sistema uveo je taj narod u revoluciju; levantski gradovi i pristaništa na ušću Dunava znače vitalno pomeranje prometa na jedno blagodetnije područje i dosta uočljivo isticanje još jednog sistema. Suština je, ipak, bila u prevlasti zastarelih oblika trgovanja, pravno određenih ili tolerisanih, nad onim opštim intencijama koje su obeležavale neprekinuti napredak evropske privrede. Dugo zadržavanje tih oblika bilo je jedan od uslova kolonijalnog potčinjavanja Turske zasnovanog na koncesijama koje su neposredno poticale od prvih povlastica davanih sistemima stranih trgovaca.

V

Sistem jevrejskih trgovaca, u potpunosti obrazovan u Turskoj do sredine XVI veka i, posle toga, sve do katastrofalnih godina 1683—1699, samo razvijan,

prilagođavan i dopunjavan, razlikovao se od drugih sličnih sistema na prvom mestu po tome što je bio samo deo velike mreže jevrejske trgovine širom sveta.

Dubrovčani su poslovali, bar u XVI veku, na prostoru između Londona i Bejruta. Ali, na sever su retko zalazili dalje od Budima, a do obala severne Afrike su dopirali — ako se izuzme Aleksandrija, u kojoj su se zadržavali — jedino retkim brodovima upućenim u cilju otkupa roblja, kupovine korala i transporta vune i kože u evropske luke. Iako se, zbog položaja Dubrovnika kao matičnog grada, pouzdano može govoriti o celini jednog poslovnog sistema na ovom prostoru, snaga tog sistema u tolikoj meri se nalazila u onom njegovom delu koji je prekrivao evropsku Tursku da su svi drugi delovi u najvećoj meri od njega zavisili. Na drugoj strani, arapski, persijski i jermenski trgovci zahvatali su balkansko i podunavsko tržište pre svega svojim sezonskim posetama i nevelikim brojem stalnih uporišta; — bez epicentra njihove trgovine, koji je zauzimao prostor između Carigrada, Bagdada i indijskih obala, njihov prodor u bilo kom pravcu, pa i prema Budimu i Sarajevu, Beču i Veneciji, bio bi nezamisliv. Stvaranje grčkog sistema u potpunosti se podudaralo s putevima njihove nove kolonizacije i s načinom obrazovanja njihove dijaspor, tako da se tek od XVIII veka može govoriti o pojavi njihovih trgovačkih grupa emancipovanih od matičnog središta, u stvari dovoljno snažnih da, sa užim grčkim područjem, sačinu složeniji sistem.

Iako su, u Turskoj, primljeni kao raja, tj. kao sultanovo stado koje je on dužan da štiti, Jevreji su se uporno zadržavali u svim onim hrišćanskim zemljama gde su nalazili i najoskudnije osnove za egzistenciju. U Italiji su imali uslova za održanje pre svega u onim oblastima, venecijanskoj i papskoj, koje su bile najviše zainteresovane za trgovinu sa evropskom Turskom. Kako su se turski Jevreji, poslujući preko Dubrovnika, na prvom mestu povezali sa svojim sunarodnicima u Veneciji i Ankoni i time brzo doprineli porastu tamošnje trgovine, možda u toj činjenici treba potražiti i jedan od razloga do izvesne mere trpeljivog stava Republike sv. Marka i papskih vlasti prema Jevrejima zatečenim ili naseljenim na njihovim područjima. U stvari, primetan broj, način poslovanja i povremeni usponi ili padovi uticaja Jevreja u srednoj i severnoj Italiji svedoče o organizaciji i funkcionisanju bar dva jevrejska trgovačka sistema između Ankone i Venecije, razdvojena antagonističkom granicom koju su drugi povukli, ali oba, uporedo, spojena s jevrejskim trgovcima u Turskoj. Mada su trgovački odnosi nemačkih zemalja, onih između Rajne, Dunava i Odre, i podunavskog bazena bili do kraja poremećeni turskim osvajanjem Budima (1541), nepune dve decenije posle toga jevrejski sistem se protegnuo s juga ka severu, podržao oživljavanje svojih uporišta u novom pašaluku i, trgujući stokom, kožama, rudama, sušenom rečnom ribom i perjem, brzo uspostavio veze s nemačkim tržištem i njegovim jevrejskim predstavnicima. Da bi se zamislio način obavljanja prometa, koji je, iako prореđen, postojao između poljskih i turskih Jevreja, treba na karti uočiti prostranstva obeležena rumunskim kneževinama, krimskim hanatom i onom nemirnom stepskom krajinom koja se već naseljavala kozacima. Jevrejski trgovci u Turskoj bili su, ipak, najgušće okupljeni između Soluna, Carigrada, Bruse i Smirne, odakle su dejstvovali u raznim pravcima, prikupljajući i spajajući niti celokupnog delovanja svojih sunarodnika ne samo u carstvu koje ih je štitilo nego i daleko izvan njegovih granica i voda; ali, čini se da su oni najčešće saradivali

sa onim jevrejskim trgovcima koji su poslovali u Grčkoj, Bugarskoj, na crnomorskim obalama, u Maloj Aziji, u gradovima Sirije, Palestine i Egipta, na egejskim ostrvima i Kipru. Sve ovo, iako samo kratko naznačeno, navodi na zaključak da su Jevreji u Turskoj možda već do kraja XVI veka obrazovali nekoliko sistema svoje trgovine. I pored uzajamne povezanosti, ti sistemi su imali izvesnih osobenosti u svom poslovanju, pre svega u održavanju prometa s prekograničnim jevrejskim trgovcima i njihovim sistemima.

Ova opšta slika dobiće, u smislu objašnjenja, potrebne pojedinosti, ako se podseti na činjenicu da su se Jevreji rasturali po turskim šeherima i kasabama znatno smelije i brže od drugih trgovaca. Verovatno se ovaj pojav može dati izvesno psihoanalitičko tumačenje: smelost se javljala u razmeri sa odbačenim strahom, koji je donošen sa Zapada. Pouzdana je stvar da je u mnogim balkanskim mestima od ranije bilo Jevreja, i da su stari tim pre zadržavali, na putu, nove što je njihov broj, u pojedinim gradovima, bio sasvim mali. Pored toga, ako se procenjuju odnosi sa saznanjem njihove relativnosti, nesumnjivo je da svi Jevreji prebegli s Pirinejskog poluostrva nisu mogli naći svoje mesto u središnjim oblastima Turske, gde je i otprе živео najveći broj njihovih sunarodnika, tako da mnogi, ostajući u usputnim gradovima, nisu to ni pokušavali, a drugi su se izuzetnim smislom za pokretljivost odmah počeli pomerati ka balkanskoj i podunavskoj unutrašnjosti.

Rasprostrući se po turskim gradovima, Jevreji su se mogli osloniti na zatečeni sistem dubrovačke trgovine: na veliki broj kolonija, na karavanske puteve i saobraćaj, na njima, redovno uveden, na matični grad koji ih je mogao povezati sa zapadnim svetom i u kojem je već boravila jedna jevrejska grupa, stalno naseljena. Ali, Jevreji su se brzo razili Balkanom i Podunavljem zahvaljujući, najvećma, činjenici što su se, iako doseljenici, odmah uklapali u raniji, već pripremljen sistem trgovine i što su u njega unosili sobom donesena materijalna sredstva i, osobito, svoje sposobnosti, možda i znatnije od onih kojima su raspolagali dotadašnji levantski Jevreji. Transformacija se obavila u znaku poslovične jevrejske solidarnosti, veće tim pre što se izrazila nakon nove katastrofe, novih progona, novog eksodusa plemena Mojsijeva. Pirinejski Jevreji, a još više oni koji su stizali u Tursku posle izvesnog zadržavanja u drugim evropskim zemljama, nisu sobom doneli poslovna saznanja, umeća i metode srednjovekovnog nivoa: u afirmaciji poslovnog čoveka spremnog na širok potez, na rizik, na operacije velikih razmera, punog podsticajne imaginacije i znanja, Jevreji su učestvovali samim svojim sudbinskim opredeljenjem. Oni, pak, Jevreji koji su od rimskih vremena boravili na Levantu uneli su u ovu simbiozu prastara iskustva koja su se u neprekinuto stvarala dok je zapadna Evropa bila sputana varvarskom neposlovnošću. Turci su sa uspostavljanjem svoga carstva na poseban način obnovili ne samo neke oblike društvenog uređenja, svojstvene ranijim epohama, nego su, zajedno s njima, samim sobom donekle oživeli i već zaboravljeni duh poslovne mlavnosti i nepokretnosti. U ovakvim prilikama, Jevreji su, kao i Dubrovčani, ili Mlečani ili, za njima, Grci, dosta naglo i sasvim očividno mogli ostvariti i ispoljiti snagu svog trgovačkog sistema i najzad dospeti u razvijanju poslova i nago-milavanju kapitala do onog nivoa koji je gotovo unapred bio određen opštom stagnacijom Turske i na kojem su i sami zastali.

Sistemi jevrejskih trgovaca prikrili su Tursku u celini i na svim stranama se povezivali sa sličnim sistemima u drugim državama. Kad su u pitanju unutrašnjost Balkana i Podunavlje, oni su mrežu svoje trgovine prvi posle Dubrovčana razapeli sa stvarnim funkcijama organizovanog sistema. U svom poslu, oni su se delili na uloge koje su određivale njihovo pripadanje pojedinim slojevima: od onih koji su svoja novčana bogatstva ulagali u razna preduzeća, od krupnih uvoznika i izvoznika koji su znali držati veći broj magaza i dućana do putujućih trgovaca, vlasnika radnji po manjim mestima i senzala po čaršijama. Sve ih je, ipak, povezivao zajednički posao zasnovan na veoma pokretljivom trgovačkom kapitalu koji je podsticao svaki ostvarljiv poduhvat i postajao osnova rada i onih koji su počinjali bez sopstvenih sredstava. Sistem kreditiranja i početnog poslovanja s tuđom robom omogućavali su korišćenje svakog čoveka i obrtanje te robe do mere kad se izvuče najveći profit. Ovo je celokupnoj mreži jevrejskih trgovaca u Turskoj davalo efikasnost s kojom su se i Dubrovčani pomirili, smatrajući celishodnijim da tu mrežu, koliko mogu, iskoriste nego da je, bezuspešno, kidaju. Pored toga, to je jevrejsku zajednicu u Turskoj učinilo čvrstom i solidarnom, jedinstvenom pred budućnošću za koju se nikada nije znalo šta nosi.

VI

Trgovina Jevreja u Turskoj postala je tokom XVI veka krupan privredni faktor i zbog toga što su njeni nosioci imali poslovne imaginacije, smelosti, smisla za odricanje i međusobne povezanosti da njome zahvate i one delove Balkana i Podunavlja koji su za zapadno tržište postali posebno zanimljivi izvozom svojih sirovina. U evropskoj trgovini s Prednjim istokom, u čemu su i Jevreji, pored Mlečana, Francuza i Dubrovčana, imali svoj znatan udeo, još uvek su dominirali artikli koji su u tu trgovinu bili uvedeni posle krstaških ratova i koji su, svojim najdragocenijim delom, poticali iz udaljenijih azijskih zemalja (uza sav prodor na tržište anadolske vune i koža, egipatskog žita, proizvoda od kamilje dlake i dr.). Dok se u ovoj trgovini nisu mogle očekivati veće novine, prostranstva Balkana i Podunavlja uvedena su u sferu interesovanja trgovačkog kapitala Evrope gotovo kao otkriće i pored toga što je promet s tim delom starog sveta bio neobično živ i u XV veku: — Evropa XVI veka doživela je tako brz uspon svojih proizvodnih snaga i svog prometa u smislu naglog nagomilavanja materijalnih dobara da je, zajedno s tim, izrastala iz prethodne epohe, odbacujući je kao ljušturu, i svojom svešću, svojim zajedničkim sećanjem; Evropa XVI razlikovala se od Evrope XV veka toliko da se može govoriti o potpunoj izmeni, koja se u međuvremenu obavila, njenog organizma. Na obnovljene predstave o balkanskom i podunavskom tržištu nesumnjivo je uticao i politički činilac obrazovanja ogromnog i jedinstvenog Osmanskog carstva mesto niza ranijih, sasvim drukčijih država.

Dubrovački sistem nije bio dovoljan da se obavi sav promet između evropske Turske i drugih zemalja, na prvom mestu Italije. Domaći trgovci, bez obzira na veru, bili su za to još manje podobni, jer su njihovi sistemi bili ili nedovoljno smišljeni i snažni ili, kao grčki, samo periferijom zaposleni oko ove razmene. Zbog

toga su jevrejski trgovci odigrali ulogu onih koji su, uporedo s Dubrovčanima, najviše doprineli da se evropski deo Turske veže za zapadno tržište. U suštini je reč o njihovoj bitnoj i sasvim vidljivoj ulozi da se trgovina s Balkanom i Podunavljem učini što intenzivnijom, da se njen krvotok ubrza, da se za promet pokrenu veće količine robe i da se razvije poslovni mehanizam kojim će ta trgovina u celini oslobađati veće prihode. Ove činjenice dobijaju svoje pravo značenje ako se rasvetle podatkom da su se Dubrovčani ne samo prećutno saglasili s dejstvom jevrejskog sistema u onim krajevima Turske gde su oni, sve do tada, imali, činilo se, punu prevlast, nego su Jevrejima dozvolili da se nasele, kao grupa, u njihovom gradu i preuzmu ulogu spona između svojih balkanskih i italijanskih sunarodnika. Da dođe do ovog izuzetka, jedinog u istoriji grada koji je zakonima i nasiljem morao da čuva svoju stešnju teritoriju od pretrpavanja doseljenicima, nesumnjivo je uticala i okolnost što su i u Italiji funkcionisali sistemi jevrejskih trgovaca i što je povezivanje dva sveta, balkanskog i apeninskog, delovanjem Jevreja poslalo i veoma korisno i, gotovo, neizbežno.

Do koje mere su Dubrovčani tolerisali shvatanje jevrejskih trgovaca da im luka pod Srdem najbode služi kao kopča Balkana i zapadnog tržišta svedoči, pored ostalog, rat hrišćanske lige protiv Turske 1538—1540. godine: tada je Dubrovnik, na osnovu svojih povlastica, zadobio gotovo monopolističku ulogu u tranzitu i počeo da se, iz dana u dan, bogati, ali je i pored toga dozvolio da se takvim njegovim položajem koriste i jevrejski trgovci, koji su u stvari tih godina obrazovali, u njemu, svoju prvu stalnu koloniju. Slično se ponovilo i u godinama 1570. i 1571, u toku kiparskog rata, posle kojeg su Mlečani razglasili da su Dubrovčani nagomilali silna bogatstva dok su drugi hrišćani lili krv protiv nevernika. Jorjo Tadić je podvukao da su se ratnom konjunkturom, pored Dubrovčana, najviše koristili Jevreji. Stizali su u Dubrovnik »s raznih strana«: »bilo ih je iz Soluna, Carigrada, Bitolja, Skoplja, s Peloponeza, kao i iz ostalih balkanskih oblasti«. »Dubrovački dokumenti iz vremena rata puni su vesti o Jevrejima i njihovim poslovima. Tako je, na primer, početkom 1572. godine u Dubrovniku bilo oko 50 trgovačkih posrednika (mešetara), među kojima je bilo 30 Jevreja, 12 stranaca i 7 Dubrovčana.« Među Jevrejima naseljenim u Italiji javio se primetan pokret da se, svojim poslovima, što tešnje vežu za Dubrovnik, da iskoriste i zadrže povećanje prometa i da se u znatnijim grupama presele u Tursku; kako je saobraćaj između Venecije i balkanskih luka, usled rata, gotovo iz osnove poremećen, nastojali su, s druge strane, da svoje poslove prenesu u papsku državu, osobito u Ankonu, gde su uživali zaštitu poglavara katoličke crkve (iako se on nalazio na čelu hrišćanske lige koja je ratovala protiv Turske). Mletačke vlasti samo su pogoršale situaciju, i to na štetu svojih građana, progoneći Jevreje kao one koji povećavaju svoje poslove zbog toga što trguju s neprijateljem Republike. Jevrejski tranzit preko Dubrovnika toliko se, preko noći, umnožio da je prekomerno porastao broj onih koji su želeli da se u tom gradu konačno nasele. Pojavljivale su se i čitave porodice koje su odjednom kretale da nađu mir i bolju sreću u obećanom gradu. Zbog toga je dubrovačka vlada uložila poseban napor da od svoje luke ne odbije jevrejske trgovce (koji su plaćali veću carinu od drugih), ali da, istovremeno, onemogućiti veće naseljavanje u gradu koji je već bio prepun i koji nije podnosio nikakav poremećaj u svom demografskom sastavu. Ali, kad je rat završen i kad je zapre-

tila opasnost da Dubrovnik izgubi ulogu koju je u njemu zadobio, preduzete su mere da se što veći broj učesnika u trgovini oživljenoj u ratnim godinama zadrži u neprekidnoj zainteresovanosti; pored toga, vlada je znala intervenisati i na strani, na primer u Rimu 1578. godine, kako bi se i tamo održali dobri uslovi za živahan trgovački promet između dva dela sveta preko Dubrovnika. U svim ovim nastojanjima Jevreji su uvek pominjani na prvom mestu.

Dubrovčani su svojom trgovačkom politikom otkrivali umešnost u korišćenju trenutno povoljnih okolnosti i spoljašnjih podsticaja, ali su, uza sve to, na prvom mestu imali u vidu stvaranje trajnih uslova svoje uloge. Zbog toga ni zadržavanje Jevreja u Dubrovniku ne treba uzeti kao posledicu slučaja, koji su izazvale dve ratne konjunktore, nego kao rezultat smišljene namere onih od kojih je opstanak jevrejske naseobine u njihovom gradu pre svega zavisio. Jevreji su živeli rasejani u dijaspori podložnoj promenama zavisno od nužde života tako da se njihovo zaustavljanje u Dubrovniku nije moglo pretvoriti u talas koji neprestano plavi; pored toga, oni nisu nikome pripadali i nikakva ih sila nije podržavala da se njihovo naseljavanje ne bi moglo regulisati od slučaja do slučaja donesenim merama. U svojoj politici prema Jevrejima, Dubrovčani su morali voditi računa da su svi prognanici s Pirinejskog poluostrva, prešavši u Tursku, postali zaštićena sultanova raja; ali, nema slučaja da je sultan bilo kad uskraćivao Dubrovčanima pravo da suvereno organizuju sastav svog stanovništva. Oni su, jednostavno, uvideli da je jevrejska trgovina postala neizbežnost, i da, do daljeg, donosi koristi. Puštajući Jevreje u svoj grad, oni su najveći broj puteva koji su spajali jevrejske trgovačke sisteme na Balkanu i u Italiji provukli kroz svoju luku, a prihode od takvog svog položaja obezbedili su carinama.

VII

Razumevanje dubrovačkog držanja prema Jevrejima naseljenim u njihovom gradu postaće, sumnje nema, potpunije kad se pregledaju, bar do nekih pojedinsti, odnosi između domaćih trgovaca u Turskoj i tamošnjih jevrejskih kolonija. »Od osamdesetih godina XVI veka znatno se uvećala jevrejska opština u Dubrovniku«, pisao je Jorjo Tadić. »To je bilo, u prvom redu, posledica pojačane trgovine Jevreja i drugih balkanskih trgovaca sa zapadnim zemljama, najviše sa Italijom. Pokazalo se da stari dubrovački geto nije više dovoljan za sve Jevreje koji su boravili u Dubrovniku, pa je zato dubrovačka vlada rešila 1589. da ga proširi.« Istovremeno se, osobito u relativno dugom razdoblju mira 1572—1593. godine, jasno zapažaju znaci porasta broja, sve veće pokretljivosti i sve zamašnijih poslova domaćih trgovaca u Turskoj, i muslimana i hrišćana, i to ne samo sultanovih podanika koji su stvarali svoje trgovačke naseobine izvan svog matičnog etničkog prostora, kao što su radili Grci, nego i domaćih ljudi u doslovnom značenju te reči, u stvari onih koji su, najzad, sačinili većinu stanovništva turskih gradova i kasaba. Nedovoljno upućeni, nespretni, nepovezani, u tuđem svetu, možda, i zaprepasćeni, oni su, snalazeći se u trgovanju, pre svega nalazili oslonac u hitro obrazovanom sistemu jevrejske trgovine. Za Dubrovačane su se manje vezivali

zbog njihove isključivosti u održavanju svojih poslova i, za sve, jako vidljive sebičnosti u negovanju svojih interesa. Jevreji su, pored toga, za razliku od Dubrovčana, bili neposredni sultanovi podanici. U poslednje tri decenije XVI veka doista se zapažaju značajna kretanja širom Balkana i Podunavlja: na pozornicu istupaju, u sve većem broju, domaći turski trgovci koji okupljaju karavane, traže luke na moru i u grupama stižu u Ankonu i Veneciju; među njima su, ili iza njih, gotovo uvek Jevreji koji ih, dajući nekog poretka njihovom radu, bar privremeno uključuju u svoj poslovni sistem i tim sistemom vode. Razvitak trgovine u evropskoj Turskoj u drugoj polovini XVI veka bio je, u suštini, takav da je nastup jednih najvećim delom podržavao poslove drugih. Dubrovački sistem funkcionisao je u znaku povećanja prometa uporedo sa usponom turskih čaršija i sve prometnija afirmacija jevrejskog faktora; pored toga, najmućniji Dubrovčani, vlastela pre svih, napuštaju naseobine po Turskoj i, ostavljajući ih novim trgovcima koji su poticali iz nižih gradskih slojeva i sa sela, povlače se, kao rentijeri i preduzetnici, u svoj grad ili, da bi udobnije radili i žveli, prelaze u Italju. Dubrovnik zadržava svoj trgovački sistem u Turskoj, još neko vreme raspolaže i znatnim pomorskim snagama, ali ka središtu svojih poslovnih koncepcija sve više pomera tranzitnu ulogu svoje luke koja, i dalje, služi svima i gde se ubiraju veliki prihodi od carina. Jevrejska opština u Dubrovniku shvaćena je kao potreban organ od kojeg, dobrim delom, zavisi funkcionisanje celokupnog organizma balkanske trgovine u njenoj povezanosti sa zapadnim zemljama, pa je zbog toga, najvećim delom, i tolerisana.

Jorjo Tadić je naglasio da su se Jevreji, nastanjeni u Dubrovniku, odražali u tom gradu, netrpeljivom prema bilo kojoj stranačkoj grupi, pre svega zahvaljujući svojoj ulozi u tranzitnoj trgovini kojom nikome nisu konkurisali nego su, suprotno tome, povećavali prihode dubrovačkih carina. Ta uloga dubrovačkih Jevreja, međutim, nije bila nimalo jednostavna.

Tranzit preko Dubrovnika se, na prvom mestu, obavljao u oba smera. Ako je, u ovom trenutku, nemoguće vršiti upoređenje između vrednosti izvoza iz Turske s vrednošću uvezene robe u tu državu, jer nikakva pouzdanija računanja nisu obavljena, jedno je, bar, nesumnjivo: velikim delom su isti trgovci radili na oba posla, tako da se o svakom koraku u jednom pravcu odlučivalo tek nakon pripremljene računice kako će se obaviti posao u suprotnom smeru; a kad bi se uloge i podelile, izvoznici turske robe bili su najtešnje povezani s trgovcima koji su na Balkan uvozili artikle zapadnog porekla. Sav ovaj posao, veoma složen, uopšte se nije zasnivao na primarnim oblicima razmene i u najmanjoj meri je počivao na riziku. Pored organizovanja trgovačkih društava, u kojima su uloge bile podeljene i prema vrsti posla i prema uloženom kapitalu; pored pomorskog osiguranja koje se, delom, obavljalo i u Dubrovniku; pored najšire primene sistema kreditiranja, onog u kojem se koristio svaki sposoban čovek, a od iste robe se izvlačila bar dvostruka zarada; pored razvijene upotrebe meničnih manipulacija kojima su se unapred onemogućavale raznovrsne opasnosti, a monetarni sistemi održavali u ravnoteži i pod kontrolom; — pored svih onih oblika poslovanja koji se gotovo, podrazumevaju u saradnji trgovačkih sistema obrazovanih zahvaljujući razlikama između dva sveta povezane međusobnom zainteresovanosti, u središtu zajedničke organizacije obrazovane radi održavanja veza nalazio se i dugi niz sekundarnih službi: uloga mešetara ili senzala koji su otkrivali i povezivali poslove;

delovanje neke vrste trgovačke diplomatije, sa svojom mrežom uhođenja i aparatom informisanja; posebni poslovi onih koji su se brinuli o transportu i njegovom obezbeđenju; zatim su dolazili knjigovođe, pisari, prevodioci, glasonoše i nosači. Dubrovčani su tolerisali jevrejsku opštinu u svom gradu zbog trgovačkih sistema koje je ona spajala svojim zadržavanjem u najprometnijoj luci između zapadne Turske i Italije, određeni je rečeno zbog mehanizma vezivanja tih sistema znatnim delom pridržavanog u rukama te opštine. Dubrovački Jevreji su i sami trgovali između Budima, Varne i Skoplja, na jednoj, i Ankone, Senigalje i Venecije, na drugoj strani; njihovim gospodarima, ipak, bilo je mnogo značajnije što su u samom Dubrovniku, među njegovim Jevrejima, obavljani mnogovrsni poslovi koji su služili ukupnom jevrejskom prometu preko njegove luke, kao i tranzitu svih onih koji su se poslovno udruživali s Jevrejima.

VIII

Događaji vezani za otvaranje splitske luke 1592. godine, čime je mreža trgovine, uslovljena tranzitom preko Dubrovnika, samo teže oštećena, ali ne i pokidana, uverljivo svedoče da osnove poslovnih odnosa stvorenih u trouglu između Venecije, Budima i Carigrada pre svega treba tražiti u usponu gradske privrede u Turskoj, pored ostalog izazvane i interesovanjem zapadnih zemalja za balkansko i podunavsko tržište.

Splitska luka je otvorena usled onog preokreta u trgovačkoj politici Venecije do kojeg je moralo doći posle gubitka Kipra i uspostavljanja prevlasti atlantskih sila, a koji je, pored ostalog, značio i pokušaj preuzimanja balkanske trgovine bez dubrovačkog posredovanja. Pritisak da se otvori splitska luka izvršili su i turski trgovci, osobito predstavnici sarajevske čaršije, koji su, stasavanjem, došli do saznanja da će, izbegavši Dubrovnik, stići do Venecije ne samo brže nego i, znatno, jeftinije. Čineći, uzalud, sve da onemoguće ovaj poduhvat, Dubrovčani su u očajanju posmatrali kako hiljade tovara skreću s njihovog puta i upućuju se ka Splitu, gde su ih čekale galije određene za bezbedan prevoz robe za Veneciju; pored toga, da bi potpuno otežali tranzit preko Dubrovnika, Mlečani su izazivali međunarodne konflikte kako bi blokirali njegovu luku, pretresali ili plenili brodove na moru i širili vesti o rasprostriranju kuge njihovim tragom.

Dubrovnik, uza sve to, nije izgubio svoj trgovački položaj, jer je sistem njegovih kolonija na Balkanu, isključivo povezan s matičnom lukom, disciplinovano funkcionisao, a mnogi turski trgovci su i dalje birali dubrovački put koji je za njih značio već uvedenu instituciju. U stvari je otvaranje splitske luke odgovaralo povećanom potencijalu turskog tržišta. Da je to činjenica, u najvećoj meri pokazuje podatak da su pre svega Jevreji bili oni koji su zaslužni za ostvarenje tog poduhvata; i da Dubrovčani, i pored toga, nisu učinili ništa protiv jevrejske opštine u svome gradu. »U 1597. godini, na primer, na osnovu raznih dubrovačkih izvora može se zaključiti da je iz Dubrovnika trgovalo sa Italijom oko 50 jevrejskih trgovaca, a možda i više, od kojih su neki samo privremeno tu boravili. Izgleda da ih je toliko, otprilike, bilo i idućih godina. Svi oni su ne samo izvozili balkanske

sirovine nego su i uvozili zapadnu robu u Tursku, u prvom redu tkanine. Ova trgovina je bila nešto popustila prvih godina XVII veka, ali odmah zatim obim trgovine preko Dubrovnika znatno je porastao, mada se skoro neprestano vodio ekonomski rat između Mlečana i Dubrovčana za prioritet splitske, odnosno dubrovačke luke... Jevreji su, međutim, nastavili da dolaze u Dubrovnik i da odatle trguju i s Turskim i sa zapadnim zemljama. U knjigama pomorskih osiguranja njihova imena se sreću veoma mnogo, i oni su vlasnici, ponekad, dve trećine celokupne osigurane robe izvezene i uvezene preko dubrovačke luke...«

Na održanje jevrejske trgovine preko Dubrovnika uticao je i poseban faktor antagonizma između Venecije i papske države, jer su obe bile uporedo zainteresovane za poslove s Turskom. Zbog ovog antagonizma, ni sami poglavari katoličke crkve nisu uvek blagonaklono gledali na ohole i isključive štićenike sv. Marka. Suprotno tome, guverneri Ankone održavali su najbolje odnose s Dubrovnikom od kojeg je zavisio promet između Marki i Turske. U toku ratova hrišćanskih država protiv Turske Dubrovnik je ostajao pod papskom zaštitom dobrim delom i zbog toga da bi crkvena država, na štetu Mlečana, održala svoju trgovinu s nevernicima na koje se vojevalo. Početkom tridesetih godina XVII veka, kad su mletački progoni svega što je dubrovačko dostizali vrhunac, vlada u Veneciji je tvrdila »da godišnja trgovina Dubrovnika sa Ankonom predstavlja vrednost od jednog i po miliona dukata«. Bez učešća jevrejskih trgovaca u Turskoj, u papskoj državi, a osobito bez Jevreja u Dubrovniku, ovaj promet bi pouzdano bio znatno slabiji.

Zadržavši se u Dubrovniku i u vremenu kad su drugi Jevreji, ne samo venecijanski nego i turski, mnogim sredstvima nastojali da ostvare prevlast splitske luke, jevrejska opština, u tom gradu, tokom XVII veka proširuje svoja prava, daje porodice koje se smatraju tradicionalno dubrovačkim, stiće, preko pojedinaca, dobar ugled, sve češće posluje sa samim Dubrovčanima i, u meničnim transakcijama, s vladom, a njeni pripadnici, kad odlaze u svet, nose pasoše kao podanici Republike. Pored toga, ova opština stavlja u službu Dubrovnika i mnoge svoje sunarodnike u Turskoj i u mediteranskim zemljama, i to ne samo u novčanim stvarima nego i radi političkog uhođenja. Kad je Dubrovnik, sredinom XVII veka, počeo da trpi sve češće i bespoštjednije turske napade, njegova vlada je o mnogim opasnostima, pripremanim u Bosni, obaveštavana šifrovanim pismima koja su stizala iz jevrejske mahale u Sarajevu, prezrivo, tamo, nazivane »Čifutana«.

Upornost Dubrovnika da održi svoj trgovački sistem u Turskoj i da, vezujući bar deo jevrejskog prometa za svoju luku, sačuva mogućnosti obnove svoje uloge pokazala se celishodnom posle nekoliko decenija. Splitski pokušaj je propao kao efemeran prilikom prvog ratnog sukoba Mletaka i Turske, 1645. Do tog trenutka, uza sav trud, Mlečanima nije pošlo za rukom da širom evropske Turske uspostave takav sistem trgovačkih uporišta koji bi, određen radom splitske luke, održao tu luku u njenom značenju bez obzira na prekide izazvane ratom. Zbog toga je, odmah posle izbijanja rata, spletom starog i dobro očuvanog dubrovačkog sistema, potpuno potčinjenog interesima matičnog grada, krenuo promet frekvencijom koja je podsetila na zlatna vremena prevlasti tog sistema na Balkanu. Jevrejski trgovački sistem u Turskoj dočekao je ovu promenu dovoljno pripremljen tim pre što

je i do tada znatnim delom funkcionisao preko Dubrovnika, gde je, u skladu sa interesima toga grada, neprekinuto poslovala snažna naseobina Jevreja. Gotovo cela jevrejska trgovina u evropskoj Turskoj i u zemljama razmenom vezanim za Balkan ponovo je našla svoj put preko Dubrovnika. Sve ovo je pokrenulo i druge trgovce, u velikom broju i muslimane koji su zaboravljali na rat, da se vrate nekadašnjim načinima trgovanja i da Dubrovnik još jednom shvate kao nezamenljivo ishodište svojih puteva ka Italiji. Razlike u razmerama i odnosima bile su suviše velike da bi se moglo govoriti o ponovljenoj slici intenzivnog XVI veka; ipak, raspored elemenata na toj novoj slici gotovo je podudaran ranijem uzoru.

Da li je u pitanju jedno od onih obnavljanja predašnjeg istorijskog stanja koja, u suštini, znače prisustvo stagnacije i da li se o stagnaciji može govoriti kad njene fenomene pre svega otkriju ili izazovu spoljašnji činioci, u ovom slučaju možda nije potrebno posebno razmatrati; ovo tim pre što su, uskoro, od 1683, nastupile katastrofe koje su potpuno izmenile uslove trgovačkog poslovanja između Turske i drugih zemalja. Logor za Jevreje, koje su austrijske trupe zaticale u Turskoj, otvoren je tada u Nikolsburgu; dubrovački Jevreji su morali sačekati da se vežu za ono što je, proređeno, ostalo u životu.

Summary

Radovan SAMARDŽIĆ

THE JEWS OF DUBROVNIK IN THE TRADE OF THE 16th AND 17th CENTURIES

Being well received in Turkey, the Jews adapted themselves very soon to the economic potentiality and system of the country. Before the Jews arrived from the Pyrenean Peninsula, Turkey had already held sway over the North Africa, the Near East, the Balkan Peninsula and the Danubian area. The author of the present study has paid a special attention in his observations to the European part of the Turkish Empire, for, in fact, it is over this territory that was spread the network of the colonies of Dubrovnik which enabled Dubrovnik for its transit role as the Adriatic port. Under the Turkish rule, there predominated in this area the cattle breeding and the farming. Nevertheless, there developed on this territory also the towns as centres of trade and crafts which drew entirely determined regions of cattle breeding and agricultural production. In these towns there developed handicrafts of predominantly local importance and of the Levantine type and the trade which was carried on in them was almost always connected with the ports of the Adriatic, Ionian and Aegean seas. In the towns they gathered wool, leather, wax, furs and other rural products which were exported to the above mentioned ports, and from the end of the

17th century also to the Austrian territories. In these same towns there were accumulated also import goods, chiefly textiles and luxury articles, which arrived from Europe. Such a functioning of economy made possible to create particular economical systems, based on legal position and confessional differences of various ethnical groups. Each group of tradesmen, in most cases ethnically characterized, joined an analogous group in other towns and through them also the foreign countries. The system became stronger when it could be connected with similar systems in other countries or in other parts of the world. Therein probably resides one of the causes of insufficient development and of a tendency to quick stagnation of Turkish merchants. Having formed their own system in Turkey, the Jews settled in this Empire quickly joined a similar system of their trading colonies and the network of business operations in Italy in which, at least in some States, they enjoyed the possibilities of existence and of business activity. On the other hand, the system of Jewish merchants in the European Turkey was connected with Constantinople and through this city to the ancient Jewish colonies in Anatolia and in the Near East. The author of this study relied chiefly upon the results of Dr Jorjo Tadić concerning the establishing and the functioning of the Jewish colony in Dubrovnik as of a link which joined together the Balkan and the Mediterranean systems of the Jewish trade. Pursuing almost exclusively the transit trade the Jews of Dubrovnik represented no economic hindrance and no competitive force to their Christian masters which took only advantage of their role. On this account the Jews of Dubrovnik had a double commercial role and double merits. On one hand, they were the condition for the mutual connection of the Balkan Jews and the Italian ones and one of those channels which frequently functioned when the traffic was impossible through all the others. On the other, they supplied Dubrovnik with an additional source of incomes because in addition to the system of Dubrovnik and the Turkish system, their trading system, too, remained connected to the port of this town.

